

WIELOLETNIA EDYCJA PIELGRZYMIEJ RELACJI FELIKSA FABREGO – UKOŃCZONA

FÉLIX FABRI, *Les Errances de frère Félix, pèlerin en Terre sainte, en Arabie et Égypte*, [Evagatorium Fratris Felicis], Tome X – Traités 10 et 11, introduction générale et édition critique par Jean Meyers, traduction et notes par Jean Meyers et Michel Tarayre, Classiques Garnier, Paris 2022, ss. 462. Kolekcja: Textes littéraires du Moyen âge. ISBN: 978-2-406-13289-9.

Jesienią 2022 r. ukazała się drukiem ostatnia część relacji Feliksa Fabrego (ok. 1438-1502) z pielgrzymki do Ziemi Świętej, Arabii i Egiptu. Jego, czyli Fratris Felicis Fabri, *Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem* zostało wydane, opatrzone notami i przetłumaczone na francuski w dziesięciu tomach dzięki wysiłkowi francuskich latynistów, specjalistów od łaciny późnośredniowiecznej, wykładowców w uniwersytecie w Montpellier, Université Paul-Valéry-Montpellier 3. Jean Meyers pracował nad edycją wiele lat. Równoległe do tekstu łacińskiego francuskie tłumaczenie przygotowali wspomniany J. Meyers oraz Michel Tarayre i grono ich współpracowników, głównie absolwentów filologii łacińskiej. Meyers i Tarayre opracowali komentarz do tekstu. Tak więc od 2013 r. były przekazywane do publikacji kolejne tomy nowego wydania wspomnianego dzieła.

Autor *Evagatorium*, Feliks Fabri (Felix Fabri, właściwie Felix Schmid)¹, urodzony w szlacheckiej rodzinie w Zurychu, przyjął w Bazylei w 1452 r. habit dominikański. Jego życie zakonne i posługa kaznodziejska zostały związane od 1465 r. (formalnie od 1474) z konwentem w szwabskim naddunajskim Ulm, gdzie został kaznodzieją generalnym. Jednymi z najważniejszych wydarzeń w rozwoju duchowym Fabrego były pielgrzymki do Ziemi Świętej. Pierwszą odbył w 1480 r. Pozostawiła ona swego rodzaju niedosyt duchowy w domini-

¹ Niepoprawna jest używana niekiedy forma Feliks/Felix Fabri. Kwestię podsumował J. Meyers w *Introduction générale* do *Les Errances de frère Félix, pèlerin en Terre sainte, en Arabie et Égypte* [Evagatorium Fratris Felicis], t. 1: *Traités 1 et 2*, wyd. J. Meyers, tłum. i noty J. Meyers, M. Tarayre, Paris 2013, s. 13, przypis 4.

kańskim pątniku. Fabri postarał się więc o odpowiednie pozwolenia (u generała zakonu i u papieża) na kolejną wyprawę do Jerozolimy. Druga pielgrzymka trwała od 13 kwietnia 1483 do 30 stycznia 1484 r. Dominikanin pełnił funkcję kapelana w grupie niemieckich pątników. Wyruszył, jak poprzednio, z Ulm. Dotarł do Wenecji, a stamtąd na galerze weneckiej dopłynął wraz z towarzyszami do portu w Jaffie. Po pobycie w Jerozolimie i okolicach kontynuował wyprawę, lecz już z innymi pątnikami, gdyż członkowie wspomnianej grupy powrócili z Jerozolimy do Niemiec. Dominikanin udał się na górę Syjon, do miejsc wydarzeń ze Starego Testamentu (Mojżesz, Krzew Ognisty, przekazanie tablic Dekalogu) i kultu św. Katarzyny Aleksandryjskiej. Następnie podążył do Egiptu. Przybył do Matariji (źródło Matki Bożej, Ogród Balsamowy) i do Kairu. Nilem dostał się do Aleksandrii. Po uciążliwym i niebezpiecznym rejsie przez Morze Śródziemne, z przystankami na kilku wyspach, dotarł przez Adriatyk do Wenecji. Po dalszej podróży powrócił do swojego klasztoru w Ulm, gdzie rozpoczął spisywanie dla zakonnych współbraci relacji ze swoich pąci². Pielgrzymkę z 1480 r. przedstawił w dużym skrócie i umieścił ten opis jako swoiste wprowadzenie do zasadniczej treści dzieła, poświęconej prezentacji drugiej wyprawy. Autograf relacji Fabrego jest obecnie przechowywany w bibliotece miejskiej w Ulm (Stadbibliothek, *Codex* 19555). Tytuł, jaki nadał dziełu, akcentuje z jednej strony trudy i błędzenie pielgrzymiej drogi, zarówno w wymiarze duchowym, jak i cielesnym. Z drugiej strony wskazuje na nieuporządkowany, „pomieszany” charakter treści („wybiegający” poza prostą narrację o przebytej trasie). *Evagatorium* [*Evagatorium fratris Felicis*]/*Evagatorium in Terrae Sanctae perginationem* można zatem przetłumaczyć, biorąc pod uwagę znaczenie czasownika *evagor* (‘wałęsać się, wybiegać poza coś, przechodzić granicę czegoś’), jako *Walęsanie się/Błędzenie* czy lepiej *Tulaczka/Tulaczka po Ziemi Świętej*³. Zaznaczyć warto, że określenie *evagatorium* jest niejako zbieżne znaczeniowo z niezbyt pochlebną nazwą *vagus* (*gyrovagus*), czyli wagant, nadawaną w średniowieczu wędrującym „niestałym” mnichom i klerkom⁴.

Fabri podzielił dzieło na dwie główne części. Pierwsza mówi o pielgrzymce jerozolimskiej (do Jerozolimy i okolic), druga przedstawia wyprawę „katarzyńską” – na Górę Synaj i do Egiptu, a także zawiera obszerny opis miasta Ulm i Szwabii. Każda z części została podzielona przez autora na sześć traktatów (*tractatus*). *Evagatorium* dzieli się zatem w sumie na 12 traktatów. W pierwszym mieści się

² Rys biograficzny Feliksa Fabrego opracował m.in. J. Meyers we wstępie do t. I *Evagatorii*. J. Meyers, *Introduction générale*, w: FELIX FABRI, *Les Errances* [*Evagatorium Fratris Felicis*], t. I, s. 10-19. Użyta tu forma „pąci” (od „pąc”) to wyraz staropolski, zapisany już w XV wieku, występujący w znaczeniu ‘podróż, pielgrzymka’, a wcześniej w znaczeniu ‘droga’.

³ Zob. FELIX FABRI, *Les Errances* [*Evagatorium Fratris Felicis*], t. I, *Epistula F. F. F.*, s. 78.

⁴ Por. np. świetne studium Helen Waddel z 1932 r. *The Wandering Scholars*. H. WADDEL, *Średniowiecze wagantów*, przeł. Z. Wrzeszcz, Warszawa 1960, s. 249-293, 363-396.

list autora do dominikanów w Ulm, przedmowa oraz opis pielgrzymki z 1480 r. Traktaty od 2 do 11 przedstawiają pielgrzymkę z 1483-1484, przy czym w każdym, oprócz pierwszego (w którym są opisane wypadki z kilku miesięcy), czytamy o wydarzeniach jednego miesiąca wyprawy; odstępstwo od tego porządku stanowi traktat 6, będący opisem Jerozolimy i podsumowujący pierwszą część dzieła (pielgrzymkę jerozolimską). Dalszą drogę (pielgrzymkę „katarską”) omawiają traktaty od 7 do 11. Traktat 12 różni się swoją zawartością od poprzednich, gdyż nie mówi o przebiegu pielgrzymki i związanej z nią tematyce, lecz – jak wspomniano – dotyczy geografii Niemiec (*Descriptio Theutoniae, Sueviae et civitatis Ulmensis*). Tak więc właściwa relacja pielgrzymia to traktaty od 1 do 11. Autograf *Evagatorii* składa się z trzech kodeksów, których zawartość odzwierciedla nakreślony wyżej podział. Pierwszy kodeks zawiera część pierwszą dzieła, a więc traktaty od 1 do 6 (w sumie 294 karty), w drugim znajdują się traktaty 7-11 (w sumie 264 karty), natomiast traktat 12 zajmuje osobny, trzeci kodeks⁵.

Evagatorium to najważniejsze i najobszerniejsze dzieło Fabrego. Dominikanin opracował ponadto w języku niemieckim skróconą wersję swojej relacji na prośbę niemieckich pątników, z którymi odbył część wyprawy. Ów *Pilgerbuch*, zachowany w autografie, ukazał się drukiem w 1556 r. (*Eigentliche beschreibung der hin und Wider Fahrt zu dem Heyligen Land gen Jerusalem...*), był także wydawany w późniejszym czasie. Z kolei na prośbę zakonnic Fabri przygotował po niemiecku dzieło *Sionpilger*, będące swego rodzaju przewodnikiem duchowo-modlitewnym po miejscach kultu w Ziemi Świętej, na Synaju, w Egipcie, w Konstantynopolu oraz w Rzymie i Composteli. „Podążanie” za przewodnikiem dawało możliwość odbycia duchowo Wielkiej Pielgrzymki (do trzech miejsc: Jerozolimy, Rzymu i Composteli)⁶. Również i ten tekst dominikanina zachował się w autografie. Z dorobku piśmienniczego Fabrego znane są ponadto wierszowana relacja z pielgrzymki z 1480 r. oraz spisane po niemiecku 23 kazania i dwie rozprawy o tematyce teologicznej⁷.

Jak można zauważyć, w twórczości Fabrego dominują dzieła poświęcone pielgrzymkom. Niewątpliwie najważniejsze spośród nich jest, trzeba jeszcze raz podkreślić, *Evagatorium*. Tekst zawiera bardzo żywy, nasycony szczegółami opis

⁵ Układ dzieła omawia J. Meyers w *Introduction générale* do t. I, s. 21-27.

⁶ Na temat Wielkiej Pielgrzymki zob. dzieło Haliny Manikowskiej *Jerozolima-Rzym-Compostela. Wielkie pielgrzymowanie u schyłku średniowiecza*, Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej, Wrocław 2008, s. 5-6, 14-25 oraz *passim*.

⁷ Szczegółowszą prezentację dorobku Feliksa Fabrego przedstawił Wieland Carls we wstępie do dzieła Fabrego *Sionpilger* (wyd. W. Carls, *Texte des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*, 39, Berlin 1999, s. 53-75). Zob. też J. Meyersa *Introduction générale* do t. I, s. 19-21. Carls i Meyers przedstawiają w wymienionych wstępach także chronologię spisania poszczególnych dzieł przez Fabrego.

pielgrzymiej drogi. W tok narracji autor włączył materiał anegdotyczny, obfitujący w opowieści niekiedy napawające grozą, niekiedy bawiące i wręcz rozśmieszające. Przedstawił z erudycyjnymi odwołaniami zagadnienia związane z przebywaną trasą, zamieszczając uczone i duchowe komentarze dotyczące miejsc świętych. W *Evagatorium* znajdujemy obszerne informacje geograficzne, historyczne i przyrodnicze. Dominikanin podaje ponadto porady praktyczne, mogące służyć innym pątnikom. Dzieło jest więc zróżnicowane pod względem tematycznym i ma charakter „polifoniczny” – będąc swego rodzaju hybrydą gatunkową⁸. Ujawnia, by tak rzec, upodobanie autora do „pielgrzymki otwartej” – „tułacej” właśnie, podejmowanej przez tych, którzy podążając do celu, są zarazem ciekawi świata i jego różnorodności. Ważnym elementem pielgrzymowania jest przy takim nastawieniu przygoda. Dzieło dominikanina to wymowne świadectwo przemiany postawy pątnika wobec rzeczywistości jawiącej się w drodze, przemiany, którą można zauważyć u schyłku średniowiecza i na początku nowożytności. Wówczas charakterystyczną dla średniowiecza postać „pielgrzyma pobożnego” coraz wyraźniej zastępuje postać „pielgrzyma żadnego osobliwości”⁹.

Znaczenie *Evagatorium* w piśmiennictwie pątniczym ma także inny wymiar. Dzieło przynależy bowiem do relacji, które można określić jako „równoległe”, a więc spisanych przez różnych uczestników tej samej pielgrzymki. Pod tym względem *Evagatorium* jest wyjątkowe. Pielgrzymkę z 1480 r. przedstawił nie tylko Fabri, ale także inni jego towarzysze drogi, mianowicie mediolańczyk będący w służbach Sforzów, Santo Brascha (Brasca), oraz anonimowy pątnik francuski pochodzący z Paryża. Natomiast wyprawę z 1483-1484 zrelacjonowali Bernard von Breydenbach, wówczas szambelan arcybiskupa Moguncji, Paul Walther z Güglingen z zakonu bernardynów i Konrad Beck, pątnik niemiecki¹⁰. Spośród tych relacji szczególną popularność zdobyło *Peregrinatio ad Terram Sanctam* spisane przez Breydenbacha, a wydrukowane ze wspaniałymi drzewo-

⁸ Zob. uwagi, jakie przedstawiła Nicole Chareyron w *Mutations et méthamorphoses du récit de voyage au XVe siècle: le cas de Félix Fabri (1480-1483)*, w: *Récit de pèlerinages et récit de voyage à travers les siècles*, red. D. Buschinger, Amiens 2002, s. 44-50, a także w *Errances et digressions dans un récit de voyage au XVe siècle: L'Evagatorium de Frère Félix Fabri*, w: *La digression dans la littérature et l'art. du Moyen Âge*, red. Ch. Connochie-Bourgne, „Senefiance”. Publications du CUERMA, Université de Provence, 51 (2008), s. 259-272.

⁹ Zob. zwłaszcza ujęcie tego zagadnienia, które przedstawił Frédéric Tinguely: *Janus en Terre sainte: la figure du pèlerin curieux à la Renaissance*, „Revue des sciences humaines” 245 (1997), s. 51-63; toż w zbiorze jego artykułów *Le voyageur aux mille tours. Les russes de l'écriture du monde à la Renaissance*, L'Atelier des Voyages, 10, Paris 2014, s. 23-37. Zob. też N. CHAREYRON, *Éthique et esthétique du récit de voyage à la fin du Moyen Âge*, Essais sur le Moyen Âge, 57, Paris 2013, s. 131-138.

¹⁰ O tzw. relacjach „równoległych” zob. np. L. WOJCIECHOWSKI, *Do świętej Katarzyny na Synaju i w Aleksandrii. Opis pielgrzymki w nurcie piśmiennictwa pątniczego – od Breydenbacha do Wargockiego (1486-1610)*, Lublin 2013, s. 19-20, 22 oraz passim; zob. też H. MANIKOWSKA, *Jerozolima-Rzym-Compostela*, passim.

rytami w 1486 r. w dwóch wersjach językowych: łacińskiej i niemieckiej. W późniejszych latach dzieło było wielokrotnie wydawane i tłumaczone na kilka języków (niderlandzki, francuski i hiszpański)¹¹. Takiego znaczenia w późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym nurcie piśmiennictwa pątniczego nie zdobyło *Evagatorium*. Jak wiadomo, skrócona niemieckojęzyczna wersja relacji Fabrego została wydrukowana w XVI wieku, natomiast *Evagatorium* opublikowano drukiem dopiero w XIX stuleciu, podobnie jak tekst Paula Walthera. Tak więc jedno z najwybitniejszych dzieł średniowiecza, jak niegdyś zaznaczył Richard Howard¹², i oczywiście najwybitniejsza relacja pielgrzymia tego okresu stała się szerzej znana dzięki dopiero dziewiętnastowiecznemu wydaniu¹³.

Opracował je profesor gimnazjum w Ulm Conrad Dietrich Hassler na podstawie autografu relacji dominikanina. Trzytomowa edycja jedenastu traktatów *Evagatorium* ukazała się w latach 1843 i 1849 (w sumie 1600 stron druku); została zaopatrzona w dość szczegółowy indeks osobowy i rzeczowy¹⁴. Wydanie stało się podstawą tłumaczenia tego dzieła na angielski, którego dokonał Aubrey Stewart w latach dziewięćdziesiątych XIX stulecia; w tłumaczeniu zostały jednak pominięte niektóre „rozwlekłe” passusy¹⁵. Do spopularyzowania pielgrzymek Fabrego w kręgu języka angielskiego (i oczywiście także w szerszym zakresie) przyczyniły się w 2. połowie XX wieku zbeletryzowane ujęcia *Evagatorium*, opierające się na tym tłumaczeniu¹⁶. W końcu tegoż wieku ukazały się przekłady *Evagatorii* na niemiecki¹⁷. W kręgu języka niemieckiego bardziej „ugruntowany”

¹¹ Zob. m. in. L. WOJCIECHOWSKI, *Do świętej Katarzyny*, passim.

¹² R. HOWARD, *Writers and pilgrims. Medieval pilgrimage narratives and their posterity*, Berkeley 1980, s. 46: „one of the great books of the Middle Ages”.

¹³ W 1606 r. we Frankfurcie ukazała się część traktatu 12 *Evagatorium*, traktatu – jak wiadomo – tworzącego osobną całość. Część tę zatytułowano *Historia Sueviae*. Tekst został wydany po wtórnie w 1884 r. pod właściwym tytułem – *Descriptio Sueviae*. Opis miasta Ulm ukazał się drukiem w Tübingen w 1889 i współcześnie w 2012 r. FELIX FABRI, *Traktat über die Stadt Ulm*, wyd. F. Reichert, Constance-Eggingen 2012.

¹⁴ [FELIX FABRI] FRATRIS FELICIS FABRI, *Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Aegypti Peregrinationem*, ed. C.D. Hassler, t. 1-2, Stuttgartiae 1843; t. 3, 2-4, Stuttgartiae 1849, *Bibliothek des Litterarischen Vereins* [reprint: Innsbruck 2007; Nabu Press 2010].

¹⁵ *The Wanderings of Felix Fabri*, przeł. A. Stewart, t. 1-2, Palestine Pilgrim's Text Society, 7-8/9-10, London 1893-1896 [reprinty: New York, AMS Press 1971]. Wcześniej Domenico Zasso przetłumaczył na włoski opis Wenecji, mieszczący się w traktacie 11 *Evagatorii: Venezia nel MCDLXXXVIII descrizione di Felice Fabri da Ulma*, przeł. D. Zasso, Venezia 1881. Po niemiecku wyszło tłumaczenie opisu drogi powrotnej dominikanina z drugiej pąci; *Die Reisen des Felix Fabri durch Tird in den Jahren 1483 und 1484*, tłum. J. Garber, Innsbruck-München 1923.

¹⁶ Duże znaczenie zdobyły dzieła Hildy F. M. Prescott: *Friar Felix at large*, Yale 1950; *The Jerusalem Journey in the Fifteenth Century*, London 1954; *Once to Sinai. The further pilgrimage of Friar Felix Fabri*, London 1957. Dzieło *The Jerusalem Journey* zostało przełożone na francuski; H. F. M. Prescott, *Le Voyage de Jerusalem au XVe siècle*, tłum. T. de la Brévine, Paris 1959. Zob. też powieść Sheri Holman *Stolen Tongue* (New York 1997), przetłumaczoną na francuski jako *Les naufrages de la Terre sainte*, tłum. C. Séban (Paris 1997).

¹⁷ FELIX FABRI, *Galeere und Karawane. Pilgerreise ins Heilige Land, zum Sinai und nach Ägypten*,

i znany jest opis (niemieckojęzyczny) pielgrzymki Fabrego, wydrukowany – jak wiadomo – w 1556 r., później kilkakrotnie wznawiany, a w 2. połowie XX stulecia dwukrotnie opublikowany w zmodernizowanej językowo formie¹⁸. Swego rodzaju dopełnieniem niemieckojęzycznych prezentacji dzieł dominikanina jest wydanie wierszowane jego pierwszej jerozolimskiej pielgrzymki (1480)¹⁹.

Szersze badania naukowe nad *Evagatorium* podjęli w końcu XX wieku, w ślad za uczonymi niemieckimi²⁰, naukowcy francuscy. Swego rodzaju znakiem tego ożywienia była inicjatywa Nicole Chareyron ze wspomnianego uniwersytetu Paul-Valéry w Montpellier; jej zainteresowania badawcze dotyczyły literatury średniowiecznej (jako maître de conférences en littérature et langue du Moyen Âge). Chareyron zaproponowała w 1998 grupie uczonych ze swojego środowiska uniwersyteckiego podjęcie prac nad nowym wydaniem krytycznym *Evagatorii* oraz nad całościowym tłumaczeniem dzieła na francuski. Zaznaczyć należy, że aż do tego czasu relacja dominikanina była tylko w części przełożona na ten język. Mianowicie w 1975 r. wyszła partia *Evagatorii* dotycząca Egiptu, ukazał się wówczas także przekład z niemieckiej relacji Fabrego wydanej w 1556 r.²¹ W zainicjowanym przez Chareyron przedsięwzięciu uczestniczyli oprócz niej samej wymienieni wyżej Jean Meyers i Michel Tarayre. Rezultat ich trudu, obejmujący traktaty od 1 do 4 *Evagatorii*, został przedstawiony w trzech tomach opublikowanych w latach 2000-2006 przez dwa różne wydawnictwa. Edycję opatrzone tytułem *Les Errances (Les Errances de Frère Félix)*, oddającym po francusku (w liczbie mnogiej) sens wyrazu *evagatorium*²². Po śmierci Nicole

1483, oprac. H. Wiegandt, Stuttgart–Wien–Bern 1996; jest to przekład skrócony i w bardziej popularnej wersji. Tłumaczenie całości *Evagatorii* zostało opublikowane dwa lata później: FELIX FABRI, *Evagatorium über die Pilgerreise ins Heilige Land nach Arabien und Ägypten*, t. 1-2, tłum. H. Wiegandt, H. Krauss, [Ulm 1998].

¹⁸ [FELIX FABRI] *Die Pilgerfahrt des Bruders Felix Faber [sic!] ins Heilige Land [...]*, oprac. i wyd. H. Roob, Berlin 1964; G. E. Sollbach, *In Gotes Namen fahren wir. Die Pilgerfahrt des Felix Faber in Heilige Land und zum St. Katharina-Grab auf dem Sinai A. D. 1483*, Kettwig 1990.

¹⁹ FELIX FABRI (1437/38-1502), *Das strophische Pilgerbüchlein von 1480/82*, wyd. i transkrybował M. Schiendorfer, Zürich 2008. Edycja tego utworu ukazała się w XIX w.; *Bruder Felix Fabers [sic!] Gereimtes Pilgerbuchlein (1864)*, wyd. A. Birlinger, München 1864. Tekst liczący 1064 wersy został zapisany w dialekcie szwabskim.

²⁰ Profil badań niemieckich określiły zwłaszcza prace Maxa Hausslera i Herberta Feilke; M. HAUSSLER, *Felix Fabri aus Ulm und seine Stellung zum geistigen Leben seiner Zeit*, Tübingen 1914; H. Feilke, *Felix Fabris Evagatorium über seine Reise in das Heilige Land. Ein Untersuchung über die Pilgerliteratur des ausgehenden Mittelalters, (Europäische Hochschulschriften, 156)*, Bern–Frankfurt 1976. Początek niemieckich badań nad postacią i pielgrzymkami Fabrego określa dzieło: F. HÄBERLIN, *Dissertatio historica sistens vitam, itinera et scripta Fr. Felicii Fabri monachi praedicatorii Conventus Ulmani ad illustrandam historiam patriam*, Göttingen 1742.

²¹ [FELIX FABRI], *Le voyage en Egypte de Félix Fabri, 1483*, t. 1-2, tłum. J. Masson, (Institut français d'archéologie orientale du Caire), Paris–Le Caire 1975. Tłumaczenia z wersji niemieckojęzycznej dokonała Guisèle Hurseaux; (Institut français d'archéologie orientale du Caire), Paris–Le Caire 1975.

²² FELIX FABRI, *Les errances de Frère Félix, pèlerin en Terre sainte, en Arabie et en Égypte*

Chareyron w 2007 r. kolejne tomy dzieła dominikanina z Ulm nie były publikowane. Na przerwanie serii wpłynęło nie tylko to napawające smutkiem i będące niepowetowaną stratą dla środowiska naukowego wydarzenie, lecz także trudności wynikłe ze strony wydawnictw uniwersyteckich w Montpellier²³. Jean Meyers i Michel Tarayre nie zaniechali jednak prac nad dziełem. W 2013 r. w paryskim zasłużonym i prestiżowym wydawnictwie Classiques Garnier ukazał się ponownie pierwszy tom *Evagatorium*²⁴. Nie było to jednak wznowienie poprzedniej edycji, lecz oparta na niej nowa wersja, przepracowana i udoskonalona, której kształt nadali wspomniani współpracownicy Nicole Chareyron. Ta nowa publikacja została poświęcona jej pamięci²⁵.

Od 2013 r. poszczególne tomy *Les Errances/Evagatorium Fratris Felicis* wychodziły w Classiques Garnier w następującym porządku:

- T. I – Traités 1 et 2, Paris 2013, ss. 480
- T. II – Traités 3 et 4, Paris 2013, ss. 363
- T. III – Traité 4, suite, Paris 2014, ss. 437
- T. IV – Traité 4, suite, Paris 2014, ss. 365
- T. V – Traité 4, (fin) et 5, Paris 2017, ss. 354
- T. VI – Traité 6, Paris 2017, ss. 378
- T. VII – Traité 7, Paris 2019, ss. 517
- T. VIII – Traité 8, Paris 2020, ss. 609
- T. IX – Traités 8 (fin) et 9, Paris 2021, ss. 441
- T. X – Traités 10 et 11, Paris 2022, ss. 462.

Zauważamy nierównomierność w rytmie publikacji poszczególnych tomów, co pośrednio jest świadectwem trudu pracy nad obszernym, erudycyjnym i, podkreślmy, bardzo ważnym w średniowiecznym piśmiennictwie dziełem. Odbiór treści *Evagatorium* nieco utrudnia to, że początkowa oraz końcowa partia dłużego traktatu 4 oraz końcowa część traktatu 8 zostały umieszczone w tomach

(1480-1483), t. 1. *Premier et deuxième traités*, wyd. i tłum. (red.) J. Meyers, N. Chareyron, Montpellier 2000; t. 2 : *Troisième et quatrième traités*, Montpellier 2003; t. 1 i 2 wydawnictwo Université Paul-Valéry, Publications du CERCAM (Centre d'Études et de Recherche sur les Civilisations Antiques de la Méditerranée); t. III. *Quatrième traité (suite)*, Montpellier 2006; wydawnictwo PULM (Presses Universitaires de la Méditerranée).

²³ Te trudności sygnalizuje J. Meyers w przedmowie do tomu 1 edycji z 2013 r.; J. MEYERS, *Avertissement*, w: Félix Fabri, *Les Errances [Evagatorium Fratris Felicis]*, t. 1, Paris 2013, s. 8-9.

²⁴ O okolicznościach, w jakich wydawnictwo Classiques Garnier podjęło się publikacji nowej edycji *Evagatorium* zob. tamże, s. 9.

²⁵ Tamże, s. 10. W tomie X, kończącym edycję, J. Meyers zamieścił wzruszające wspomnienie o roli, jaką odegrała Nicole Chareyron w tym przedsięwzięciu: „Que le lecteur me permettre enfin à l'entrée de cet ultime volume d'avoir une pensée émue pour la regrettée Nicole Chareyron, qui m'a entraîné sur la galère de frère Félix voici bien des années”; J. Meyers wyraził także wdzięczność Michelowi Tarayre za współpracę przy dziele: J. MEYERS, *Avertissement*, w: FÉLIX FABRI, *Les Errances [Evagatorium Fratris Felicis]*, t. X, Paris 2022, s. 9.

zawierających ponadto całość innych traktatów (tomy II, V i IX). Wynikało to, jak można się domyślać, z czasowych i finansowych uwarunkowań związanych z publikowaniem kolejnych tomów dzieła.

Nowe wydanie *Evagatorium* opierało się na założeniach, które Jean Meyers już przedstawił w odniesieniu do poprzednio realizowanego projektu (z 2000-2006)²⁶. Punktem wyjścia zarówno w jednym, jak i w drugim przypadku było – co oczywiste – porównanie edycji Hasslera z autografem dzieła²⁷. Okazało się, że w dziewiętnastowiecznej publikacji jest sporo nieścisłości i pomyłek w odczytach. Hassler wprowadził zawartość marginaliów do tekstu głównego bez oznaczenia, że są to tego rodzaju dodatki. Pomiął kilka innych właściwości tekstu, niejako „spłaszczając” czy „rozmywając” różnorodność zapisów istniejącą w oryginale dzieła. Znamiona te mają jednak duże znaczenie m.in. dla określania chronologii powstawania różnych partii *Evagatorium* i śledzenia toku myśli autora. Hassler ponadto znormalizował według dziewiętnastowiecznych zasad ortografię tekstu²⁸. Poza tym opracowane przez niego wydanie nie zawiera komentarza, co w dużym stopniu utrudnia śledzenie i badanie różnych wątków narracji. Przygotowując na nowo (w stosunku do wydania Hasslera i w stosunku do trzech tomów edycji z lat 2000-2006) publikację *Evagatorium*, J. Meyers uwzględnił oprócz autografu dzieła także dwa odpisy powstałe na podstawie tegoż autografu, jeden w latach 1488-1489 (kodeks, który spisał Johannes Nuer), drugi w latach 1508-1509 (kodeks spisany przez Hartmana Schedla, autora słynnej *Kroniki świata* z 1493 r.). Pozwoliło to na kontrolę odczytu tekstu i na wyjaśnienie wątpliwości w przypadku, gdy tekst był mało czytelny lub zamazany. W aparacie krytycznym edytor oczywiście zaznaczył różnice istniejące między autografem a lekcjami w tychże odpisach oraz wydaniem Hasslera. Zostały także odpowiednio oznaczone marginalia, jak też podkreślenia, skreślenia i zamazania dokonane przez Fabrego. Meyers zachował właściwości ortografii dominikanina. Zarówno w tekście łacińskim, jak i tłumaczeniu wprowadzono, tak jak w wydaniu Hasslera, numerację kart oryginału z wyróżnieniem strony *recto* (a) i *verso* (b). Jest to dosyć istotne, gdyż Fabri wielokrotnie zamieszcza odsyłacze do różnych miejsc w swoim dziele. W edycji

²⁶ J. MEYERS, *Les voyages de Frère Felix Fabri en Orient (1480-1483). Projet de la traduction et de réédition du texte latin*, „Anabases”, 1(2005), s. 272-277.

²⁷ Meyers najpierw (opracowując edycję z lat 2000-2006) korzystał z mikrofilmu autografu, sięgając w razie potrzeby do samego autografu. Przy realizacji kolejnego wydania główną pomocą w pracy był CD-Rom opublikowany przez bibliotekę miejską w Ulm, prezentujący autograf (nieodzowna była oczywiście, tak jak poprzednio, konfrontacja z autografem); FELIX FABRI (ca. 1440-1502), *Evagatorium in Terrae sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem/Descriptio Suae viae/Tractatus de Civitate Ulmenst*, Stadtbibliothek, Ulm 2008.

²⁸ J. MEYERS, *Les voyages de Frère Félix Fabri en Orient*; zob. również J. MEYERS, *Remarques sur le texte latin et la traduction*, w: FELIX FABRI, *Les Errances [Evagatorium Fratris Felicis]*, t. I, Paris 2013, s. 63-65.

Meyersa numeracja kart nie została wyróżniona (np. pogrubioną czcionką, jak u Hasslera).

Edycja *Evagatorium* przygotowana przez J. Meyersa odpowiada w pełni dzisiejszym standardom w zakresie prezentacji późnośredniowiecznych źródeł. Tłumaczenie tekstu łacińskiego odznacza się, jak można zauważyć, dużą dbałością o oddanie specyfiki narracji Fabrego. Przybliża ono, może nawet uwydatnia, „literackość” tekstu. Jest to, trzeba podkreślić, ważne osiągnięcie translatorskie, będące, co także warto jest zaznaczyć, rezultatem pracy zespołowej – odpowiednio koordynowanej i ujednoliconej. Tomy edycji zostały zaopatrzone we wstępy, ukazujące główne treści, zawarte w każdym z nich. W pierwszym przedstawiono biografię Fabrego na podstawie współczesnych badań. Zostały tam również omówione walory *Evagatorium* ze zwróceniem uwagi na oryginalność dzieła. W każdym z tomów znajdują się indeksy. Wykaz miejsc i osób występujących na kartach *Evagatorium* nie zawsze jednak jest sporządzony zbyt skrupulatnie, zdarzają się pominięcia²⁹. Indeks biblijny oraz indeks dzieł, które przywołuje Fabri, pozwalają śledzić i ocenić zawartość erudycyjną dzieła dominikanina.

Tak więc po ponad 170 latach dzieło dominikanina z Ulm zostało ponownie wydane. Dziesięciotomowa edycja zastąpiła z powodzeniem wersję opublikowaną w 1. połowie XIX stulecia. Pozostaje podziw dla długoletniej, wytężonej pracy Jeana Meyersa, Michela Tarayre i wspierającego ich zespołu. Inicjatywa, z którą niegdyś wystąpiła Nicole Chareyron, została godnie zrealizowana. *Evagatorium Fratris Felicis* ujawnia coraz pełniej „poprzez” to wydanie swoje walory i uroki, zostawiając w odbiorcy przeświadczenie, że jest to dzieło – a raczej arcydzieło – wybitne w średniowiecznym i wczesnowożytnym piśmiennictwie. Pozostaje mieć nadzieję, że *Evagatorium* zostanie (przynajmniej w części) przetłumaczone na język polski i wprowadzone do polskiego „obiegu naukowego”.

Leszek Wojciechowski

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II,

Instytut Historii, Katedra Historii Starożytnej,

Bizantyńskiej i Średniowiecznej

e-mail: leszek.wojciechowski@kul.pl

<https://orcid.org/0000-0001-6024-0127>

²⁹ Na przykład w indeksie do t. IX nie zostały wykazane wzmianki odnoszące się do ważnej postaci Bernarda van Breydenbacha; FELIX FABRI, *Les Errances de frère Felix, pèlerin en Terre sainte, en Arabie et en Égypte [Evagatorium Fratris Felicis]*, t. IX: *Traitès 8 (fin) et 9*, wyd. J. Meyers, tłum. i noty J. Meyers, M. Tarayre, Paris 2021, s. 424 – wskazano na strony 17-19 i 383, a w tekście Breydenbach jest wzmiankowany także na stronach 96, 99, 123 i 376.